

The Rights of Nature in Wartime: A Comparative Study Between Islamic and Christian Teachings

Hassan Delavari¹, Hassan Rezaei Haftadar², Fatemeh banifatemeh³

1. Higher level lecturer at Qom Seminary. Email: hasandel1399@gmail.com.
2. Associate Professor, Department of Quran and Hadith Sciences, University of Tehran. Email: hrezaii@ut.ac.ir.
3. Master's student in the Department of Quran and Hadith Sciences, University of Tehran. Email: banifatemeh97@gmail.com.

Article Info

Abstract:

Article type:

Research Article

Print ISSN:

2716-9812

Online ISSN:

2717-3488

Received:2025/12/08

Detected:2026/02/13

Accepted:2026/06/01

Available:2026/06/09

Keywords:

Natural rights, Islam, Christianity, war.

The rights of nature in wartime, as a significant ethical and juridical issue, occupy a prominent position in the religious teachings of Islam and Christianity, reflecting different approaches shaped by historical and cultural contexts. The main focus of this study is a comparative analysis of Islamic and Christian perspectives on the observance of nature's rights during armed conflict, as well as an examination of the related intellectual developments. The aim of the research is to clarify the theoretical and practical frameworks of both religions in this domain and to identify points of convergence and divergence. The methodology is based on a content analysis of sacred texts, jurisprudential and theological works, and the views of prominent thinkers from both religious traditions, conducted textually and with consideration of historical context, in a descriptive-analytical approach.

The findings indicate that, according to the Quran, Hadith, and the perspectives of Islamic jurists and scholars, the destruction of nature without necessity during wartime is considered undesirable. These teachings have remained remarkably consistent and continuous since the early Islamic period. Christian teachings, likewise, do not legitimize the destruction of nature in war, as reflected in sacred texts and subsequent theological interpretations. However, it should be noted that some biblical texts and interpretive perspectives in Christianity also reflect instances where environmental protection is not prioritized.

Cite this article: Delavari, Hassan; Rezaei Haftadar, Hassan; banifatemeh, fatemeh (2026), The Rights of Nature in Wartime: A Comparative Study Between Islamic and Christian Teachings, **Religious studies and efficiency**, 6(1), 41-60.

https://nrr.tabrizu.ac.ir/article_21733.html

Publisher: University of Tabriz

حقوق طبیعت در شرایط جنگی: مطالعه تطبیقی میان آموزه‌های اسلامی و مسیحی

حسن دلاوری^۱، حسن رضایی هفتادار^۲، سیده فاطمه بنی فاطمه^۳

۱. مدرس سطوح عالی حوزه علمیه قم. ایمیل: hasandel1399@gmail.com

۲. دانشیار گروه علوم قرآن و حدیث دانشگاه تهران. ایمیل: hrezaii@ut.ac.ir

۳. دانشجوی کارشناسی ارشد گروه علوم قرآن و حدیث دانشگاه تهران. ایمیل: banifateme97@gmail.com

اطلاعات مقاله

چکیده

نوع مقاله:

مقاله پژوهشی

حقوق طبیعت در شرایط جنگی، به عنوان یکی از مباحث مهم اخلاقی و فقهی، در آموزه‌های دینی اسلام و مسیحیت جایگاه ویژه‌ای دارد که با توجه به تفاوت‌های تاریخی و فرهنگی، رویکردهای متفاوتی را به نمایش می‌گذارد. مسئله اصلی این پژوهش، تحلیل تطبیقی نگرش‌های اسلام و مسیحیت نسبت به رعایت حقوق طبیعت در جنگ و بررسی تحولات فکری مرتبط با آن است. هدف پژوهش، تبیین چهارچوب‌های نظری و عملی هر دو دین در این حوزه و استخراج نقاط اشتراک و افتراق آن‌ها است. روش تحقیق، مبتنی بر تحلیل محتوای متون مقدس، کتب فقهی و الهیاتی و بررسی دیدگاه‌های متفکران برجسته در هر دو مکتب دینی به شکل متنی و با ملاحظه زمان به صورت توصیفی-تحلیلی می‌باشد. یافته‌های پژوهش حاکی از ناپسند بودن تخریب طبیعت در زمان جنگ از منظر آموزه‌های ثابت و مستمر قرآنی و روایی و دیدگاه فقیهان و اندیشمندان اسلامی است. البته متون مقدس و الهیاتی مسیحی نیز نابودی طبیعت را به بهانه جنگ مشروع ندانسته‌اند هر چند در این متون جسته، گریخته رویکردهای عدم صیانت از محیط زیست نیز به چشم

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۹/۱۷

تاریخ بازنگری: ۱۴۰۴/۱۱/۲۴

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۵/۰۳/۱۰

تاریخ انتشار: ۱۴۰۵/۰۳/۱۹

کلید واژه‌ها:

حقوق طبیعت، اسلام، مسیحیت، می‌خورد، جنگ.

استناد: دلاوری، حسن؛ رضایی هفتادار، حسن؛ بنی فاطمه، سیده فاطمه (۱۴۰۵)، حقوق طبیعت در شرایط جنگی: مطالعه تطبیقی

میان آموزه‌های اسلامی و مسیحی، دین پژوهی و کارآمدی، ۶ (۱)، ۴۱-۶۰.

https://nrr.tabrizu.ac.ir/article_21733.html

ناشر: دانشگاه تبریز.

مقدمه

در دنیای امروز، مسئله حفاظت از طبیعت به یکی از موضوعات کلیدی و جهانی تبدیل شده است. تخریب محیط زیست و آلودگی‌های زیست‌محیطی که به‌ویژه در دوران جنگ‌ها به اوج می‌رسند، تهدیدات جدی برای حیات موجودات زنده به شمار می‌روند. جنگ‌ها نه تنها جان انسان‌ها را تهدید می‌کنند، بلکه باعث تخریب اکوسیستم‌ها و نابودی منابع طبیعی نیز می‌شوند. در چنین شرایطی، اهمیت توجه به اصول اخلاقی و دینی در خصوص حفاظت از محیط زیست دوچندان می‌شود.

در این تحقیق تلاش می‌شود تا به بررسی این مسئله پرداخته شود که آیا آموزه‌های اسلامی و مسیحی در زمان جنگ نیز بر حفظ حقوق طبیعت تأکید دارند یا این اصول در چنین شرایطی نادیده گرفته می‌شود؟ این تحقیق می‌تواند درک بهتری از کاربرد آموزه‌های دینی در شرایط بحرانی و جنگی فراهم آورد و راهکارهایی برای حفاظت از محیط زیست در دوران بحران پیشنهاد دهد. بنابراین، بررسی تطبیقی دیدگاه‌های اسلام و مسیحیت در خصوص حقوق طبیعت در زمان جنگ، نه تنها از منظر دینی بلکه از دیدگاه اجتماعی و فرهنگی نیز اهمیت بسیاری دارد.

جنگ‌ها معمولاً اثرات منفی بسیاری بر محیط زیست و موجودات زنده دارند. استفاده از سلاح‌های شیمیایی، بمب‌گذاری‌ها و تخریب منابع طبیعی، همگی آسیب‌های جدی به اکوسیستم‌ها وارد می‌آورند. در این شرایط بحرانی، آیا آموزه‌های دینی اسلام و مسیحیت در خصوص حفاظت از طبیعت می‌توانند به‌طور مؤثر اعمال شوند؟ آیا اصول اخلاقی این دو دین در زمان جنگ، همچنان بر حفاظت از محیط زیست تأکید دارند؟ و چگونه می‌توان در شرایط جنگی این اصول را در عمل پیاده‌سازی کرد؟

این تحقیق به دنبال پاسخ به این سؤالات است و قصد دارد تا از طریق مقایسه تطبیقی، به صورت متنی^۱ و با ملاحظه زمانی^۲ دیدگاه‌های اسلامی و مسیحی در خصوص حقوق طبیعت در دوران جنگ را بررسی کند. علاوه بر این، این مقاله به تحلیل چالش‌هایی خواهد پرداخت که ممکن است در پی اعمال اصول دینی در زمان جنگ ایجاد شود و راهکارهایی برای تقویت این اصول در شرایط بحرانی نیز پیشنهاد خواهد کرد.

این مقاله در پنج بخش اصلی تنظیم شده است. بخش نخست به ضرورت تحقیق و پیشینه‌های موجود در زمینه حقوق محیط زیست در اسلام و مسیحیت اختصاص یافته و بخش دوم، به بررسی حقوق طبیعت در آموزه‌های اسلامی می‌پردازد؛ این بخش، بر آیات قرآن و احادیث پیامبر اسلام (ص) و اهل بیت (ع) تأکید دارد. بخش سوم به تحلیل آموزه‌های مسیحی در خصوص طبیعت اختصاص دارد و به‌طور ویژه به تعالیم کتاب مقدس و آثار فلاسفه مسیحی در زمینه حفاظت از محیط زیست می‌پردازد. در بخش چهارم دیدگاه‌های اسلام و مسیحیت در خصوص حقوق طبیعت در دوران جنگ مقایسه تطبیقی و تحلیل شده است که چگونه آموزه‌های این دو دین در شرایط بحرانی و جنگی عمل می‌کنند؛ و در نهایت، بخش پنجم به جمع‌بندی نتایج تحقیق و ارائه پیشنهادات برای تقویت نگرش‌های دینی در خصوص حفاظت از طبیعت در شرایط جنگی اختصاص یافته است.

1. extual comparison

2. temporal

پیشینه پژوهش

حقوق محیط زیست از موضوعات مهم در متون دینی هستند و در منابع اسلامی احادیث زیادی از پیامبر اسلام (ص) و اهل بیت (ع) درباره احترام به طبیعت وارد شده است که تأکید زیادی بر رفتار مسئولانه با طبیعت دارد، به ویژه در شرایطی که طبیعت به طور جدی در معرض آثار تخریبی جنگ‌ها واقع می‌شوند.

در مسیحیت نیز در کتاب مقدس، به نیکویی خلقت در سفر پیدایش عهد عتیق اشاره شده است. برخی از کشیشان مانند آسیزی نیز رویکرد زیبا به طبیعت داشته‌اند که در متن به آن اشاره شده است. با این حال، بر اساس تتبع پژوهشگر پژوهش‌های تطبیقی که به‌طور ویژه به بررسی آموزه‌های اسلامی و مسیحی در خصوص حقوق طبیعت در دوران جنگ پرداخته‌اند، یافت نشد. بیشتر تحقیقات موجود به بررسی اصول محیط زیست در شرایط عادی پرداخته‌اند و یا تنها به مسائل جنگی از دیدگاه انسانی توجه داشته‌اند، در حالی که تأثیر جنگ‌ها بر محیط زیست و تعامل ادیان با این موضوع کمتر مورد بررسی قرار گرفته است.

برخی از پژوهش‌های منتشر شده در حوزه مطالعاتی مقاله حاضر عبارتند از:

کتاب "اخلاق جنگ" اثر رایسبرگ^۱ (۱۳۹۰ش)، موضوعاتی مانند مسئولیت انسان در قبال طبیعت در زمان جنگ مورد بررسی قرار گرفته است. رایسبرگ به تحلیل رفتار انسان‌ها در برابر محیط زیست در دوران بحران پرداخته و این‌گونه به این موضوع نگاه کرده است که چگونه اصول اخلاقی در زمان جنگ می‌توانند در حفاظت از طبیعت مؤثر باشند. در این اثر به نگاه اسلامی پرداخته نشده است.

کتاب ریاض المسائل اثر سید علی طباطبائی (۱۴۱۲ق)، به بحث حکم چگونگی رفتار با درختان و مزارع مورد بحث از منظر فقه امامیه قرار گرفته است. در این اثر به دیدگاه دیگر مذاهب اسلامی و همچنین دیدگاه‌های ادیانی اشاره‌ای نشده است.

کتاب المغنی اثر ابن قدامه (۱۳۸۸ق)، به مباحث مربوط به محیط زیست جنگ پرداخته است. وی دیدگاه‌های مختلف را پیرامون حکم چگونگی رفتار با درختان را در جنگ تبیین نموده است اما به دیدگاه‌های امامیه نپرداخته است. همچنین به دیدگاه‌های مسیحی نیز اشاره‌ای ندارد.

همچنین مقالاتی مرتبط با این موضوع وجود دارد که به برخی از آن‌ها اشاره می‌شود؛ اخلاق زیست‌محیطی در متون مقدس ادیان ابراهیمی از عبدالرحیم سلیمانی، شأن اخلاقی محیط زیست از نگاه اسلام و مسیحیت از مهدی احمدی و سیداکبر حسینی، نقد و بررسی مدل‌های الهیات محیط زیست در مسیحیت نوین از سید محمد حسن صالح و سیدعلی حسینی، طبیعت و حیوانات به مثابه دیگری: بررسی تطبیقی در عهدین و قرآن از محسن شرفایی و علی اکبری چناری.

تمامی این مقالات با هدف بررسی و مقایسه حقوق طبیعت در دو سنت فکری اسلام و مسیحیت تدوین شده‌اند. با این حال، هیچ‌یک به مسئله محوری این پژوهش، یعنی بررسی تطبیقی حقوق طبیعت در شرایط جنگ، نپرداخته و اشاره‌ای مشخص به این موضوع نداشته‌اند.

1. Reichberg

۱- تبیین مبانی و مفاهیم کلیدی

در این بخش، به طور اجمالی به معرفی دین اسلام و مسیحیت پرداخته می‌شود تا زمینه‌سازی برای بررسی مفاهیم کلیدی و مقایسه‌های بعدی صورت گیرد.

۱-۱ مسیحیت

مسیحیت به‌عنوان دینی با سابقه‌ای بیش از دو هزار سال، در دوران‌های مختلف تغییرات و تحولات بسیاری را تجربه کرده است (والز، ۱۳۸۹ش: ۱۷). واژه "مسیحی" (Christian) برای نخستین بار در حدود سال‌های ۳۵ تا ۴۰ میلادی در شهر انطاکیه سوریه به کار رفت. این واژه برای اشاره به گروهی دینی استفاده شد که پیروان آن شامل افراد یهودی و غیریهودی می‌شد و ویژگی برجسته آن، ارتباط مستقیم با "کریستوس" بود. "کریستوس" معادل یونانی واژه عبرانی "مسیحا" است که یهودیان آن را برای اشاره به نجات‌دهنده‌ای که در انتظار آن بودند، به کار می‌بردند (هینلز، ۱۳۹۱: ۱۴۲/۱).

برای فهم بهتر این هویت دینی و چگونگی شکل‌گیری آن، لازم است به زمینه‌های تاریخی، فرهنگی و جغرافیایی پیدایش مسیحیت در سده نخست میلادی توجه شود؛ زیرا این دین در بستر تحولات دینی و اجتماعی خاصی ظهور یافت که نقش تعیین‌کننده‌ای در تکوین آموزه‌ها و گسترش اولیه آن داشت.

ریشه‌های مسیحیت به منطقه فلسطین و به‌ویژه به یهودیه و شهر اورشلیم باز می‌گردد. مسیحیت در ابتدا خود را ادامه‌دهنده سنت‌های یهودی می‌دانست. در آغاز، این دین در مناطقی گسترش یافت که قبلاً تحت تأثیر آیین یهودی بودند، اما فلسطین در این میان از اهمیت خاصی برخوردار بود. با این حال، به واسطه تلاش‌های فعالانه میشرانی همچون پولس طرسوسی، مسیحیت به سرعت در سایر مناطق نیز رشد کرد (مک گراث، ۱۳۹۲: ۴۵/۱). گسترش جغرافیایی مسیحیت، به تدریج به شکل‌گیری چهارچوب‌های اعتقادی و الهیاتی آن انجامید و ضرورت تبیین منابع معرفتی این دین را پدید آورد.

در میان منابع اصلی الهیاتی مسیحی (کتاب مقدس، سنت و عقل) کتاب مقدس از جایگاه محوری و بنیادینتری برخوردار است (مک گراث، ۱۳۹۵ش: ۱۱).

نام رایج برای نوشته‌های مسیحیت، "Bible" (کتاب مقدس) است که آن را مقدس می‌شمارند و از دو بخش عمده عهد عتیق و عهد جدید تشکیل می‌شود (میشل، ۱۳۸۷ش: ۲۵). کتاب مقدس منبع اصلی ما برای شناخت و درک اصول بنیادین مسیحیت است. عهد عتیق، که به آن کتاب مقدس عبری نیز گفته می‌شود، تاریخ بنی اسرائیل را از آغاز تا حدود قرن چهارم پیش از میلاد شرح می‌دهد. عهد جدید به طور ویژه به زندگی و آموزه‌های عیسی مسیح (ع) و تأثیر آن بر نخستین کلیساها پرداخته است (وان وورست، ۱۳۹۳: ۴۰). با این حال، اهمیت کتاب مقدس تنها به ساختار و محتوای آن محدود نمی‌شود، بلکه شیوه فهم و تفسیر آن نیز نقشی اساسی در شکل‌گیری اندیشه مسیحی ایفا کرده است.

از آنجا که هر متن دینی نیاز به تفسیر دارد، کتاب مقدس نیز از این قاعده مستثنی نیست. به همین دلیل، تاریخ الهیات مسیحی را می‌توان عمدتاً به‌عنوان تاریخ تفسیر کتاب مقدس در نظر گرفت (مک کراث، ۱۳۹۲: ۲۶۵/۱). در همین راستا، نظام الهیاتی به مطالعه علمی و عمیق یک دین اطلاق می‌شود که به‌منظور درک درونی آن دین و همچنین گسترش و ترویج آموزه‌های آن انجام می‌گیرد (وان وورست، ۱۳۹۳: ۳۶). این فرایند تفسیری به‌تدریج در قالب دانشی سامان‌مند و روشمند صورت‌بندی شد که از آن با عنوان «نظام الهیاتی» یاد می‌شود. نظام الهیاتی به مسائل مختلفی پرداخته که از جمله مهم‌ترین آنها می‌توان به خداشناسی، مسیح‌شناسی و اخلاق مسیحی اشاره کرد (رسول‌زاده، ۱۳۹۶: ۱۵۸). در این تحقیق، منابع اصلی ما شامل کتب مقدس و برخی از متون الهیاتی خواهند بود که به بررسی اخلاق در جنگ و ارتباط آن با طبیعت می‌پردازند.

۲-۱ اسلام

اسلام در لغت به معنای انقیاد (ابن فارس، ۱۴۰۴ق: ۹۰/۳) و در اصطلاح به معنای تسلیم بودن در برابر امر خداوند به صورت خاضعانه و اقرار به تمام چیزهایی است که خداوند واجب نموده است (طبرسی، ۱۴۱۵ق: ۳۹۱/۱). جامعیت و همه‌جانبه بودن تعلیمات اسلامی، مورد قبول اسلام‌شناسان است (مطهری، ۱۳۸۹ش: ۱۹۰/۳). اسلام هم‌زمان هم یک دین و هم یک تمدن به شمار می‌رود. از یک سو، اسلام خود را به‌عنوان یک مجموعه اعتقادات مذهبی معرفی می‌کند که شامل آداب و آیین‌های دینی خاصی است. از سوی دیگر، اسلام در موضوعات مختلفی همچون زندگی خانوادگی، قوانین مدنی و جزایی، تجارت، آداب معاشرت و حتی نظافت شخصی، برای جامعه انسانی الگوهای رفتاری ویژه‌ای را تجویز می‌کند (هینلز، ۱۳۹۱ش: ۳۳۶/۱). بعد از توجه به این نکته، لازم است به منابع اصلی آموزه‌های اسلامی نیز توجه شود. منابع اصلی استنباط احکام و آموزه‌های اسلامی شامل قرآن، سنت و عقل است. قرآن که کتاب آسمانی مسلمانان و وحی الهی است (صدوق، ۱۴۱۴ق: ۸۳) تنها به مسائل مذهبی محدود نمی‌شود، بلکه مبین دستورات سیاسی و اجتماعی نیز است (لوبون، ۱۳۳۴ش: ۱۲۸). قرآن به مثابه منبع اصلی، سنت را نیز تحت‌الشعاع قرار داده و سنت در مقام توضیح و تبیین آن می‌باشد (زرقاء، ۱۴۱۸ق: ۷۶/۱). نزد عموم مسلمانان، سنت به معنای قول، فعل و تقریر پیامبر(ص) است (شوکانی، ۱۴۱۹ق: ۹۵/۱). برخی عمل صحابه را نیز بر آن افزودند (شاطبی، ۱۴۱۷ق: ۲۹۰/۴). در حالی که نزد امامیه، علاوه بر پیامبر(ص)، قول و تقریر ائمه(ع) را نیز شامل می‌شود و حجت بر بندگان است (مظفر، ۱۴۳۰ق: ۶۴/۳). این سنت‌ها در جوامع روایی مختلف از جمله "الکافی"، "تهذیب‌الاحکام"، "من‌لایحضره‌الفقیه" (در امامیه) و "صحیح بخاری" و "صحیح مسلم" (در اهل سنت) انعکاس یافته است. علاوه بر متون روایی، آثار تحلیلی بسیاری نیز وجود دارند که به تبیین دقیق‌تر و تحلیلی متون قرآن و حدیث پرداخته‌اند. این آثار به‌طور ویژه در قالب کتب فقهی در دو مکتب امامیه و اهل سنت نوشته شده‌اند. در این تحقیق، بر اساس منابع اسلامی و متون معتبر فقهی، دیدگاه اسلام را در مورد حقوق حیوانات و حفاظت از طبیعت، به‌ویژه در شرایط جنگی، بررسی خواهیم کرد.

۳-۱ مفهوم حق

حق مصدر ثلاثی مجرد از باب (حَقَّ) است و معنای آن ضد باطل است (فیومی، ۱۴۲۸ق: ۱/۱۴۳). مطابقت با واقع، قیدی است که در تمام مشتقات واژه حق اخذ شده است (مصطفوی، ۱۳۶۸ش: ۲/۲۶۲). از سوی اندیشمندان اسلامی (فلاسفه، حقوق دانان و فقیهان) تعاریف متعددی برای حق بیان شده است (رمضانی، ۱۳۹۰ش: ۹۱). اما شاید بتوان تعریف مناسبی را که به این پژوهش مرتبط است اینگونه بیان کرد که حق، شایستگی داشتن موجودی نسبت به چیزی می‌باشد (طالبی، ۱۳۹۳ش: ۷۲). نسبت به طبیعت نیز این حق قابل تصور است زیرا طبیعت هم موجود محسوب می‌شود و هم می‌تواند دارای حق بر دیگر موجودات باشد.

۴-۱ مفهوم طبیعت

برای طبیعت معانی مختلفی بیان نموده اند: آن چه که بشر در ساختن آن‌ها در عالم هستی دخالتی نکرده مانند کوه و جنگل و دریا را طبیعت گویند (انصاف پور، ۱۳۸۴ش: ۶۸۵). اصلاح طبیعت از دیدگاه‌های مختلف فلسفی، هنری، علمی و نظایر آن مفاهیم مختلفی دارد. امروزه از دیدگاه عملی جدیدترین دیدگاه‌ها نسبت به طبیعت، رویکردهای توسعه پایدار، حفظ اکوسیستم زمین و محیط زیست است (فلاح، ۱۳۸۹ش: ۲). آنچه که مورد نظر این پژوهش است همان طبیعت به معنای محیط زیست با گستره محدود درختان و گیاهان است.

یافته‌های پژوهش

۲- بررسی حقوق طبیعت

در این بخش گزارشی کوتاه از آموزه‌های اسلامی و مسیحی درباره طبیعت بیان شده است که دیدگاه کلی این دو مکتب فکری را به نمایش می‌گذارد.

۱-۲ حقوق طبیعت در آموزه‌های اسلامی

از جمله حقوقی که اسلام آن را محترم شمرده شده است، حقوق طبیعت است. در نگاه قرآن کریم، طبیعت و تمامی موجودات زنده در جهان آفرینش از جایگاه ویژه‌ای برخوردارند و به‌عنوان نشانه‌های عظمت الهی تلقی می‌شوند. قرآن کریم در آیات مختلف، به ویژگی‌های طبیعت اشاره کرده است، به‌گونه‌ای که در بیان پاداش‌هایی که به استغفارکنندگان داده خواهد شد، خداوند به درختان و نهرهای آب اشاره می‌کند و آن‌ها را به‌عنوان بخشی از پاداش کسانی که به تقوا و استغفار پرداخته‌اند، ذکر می‌نماید (نوح: ۱۰، ۱۱، ۱۲)^۱. این آیه خود گواهی است بر این که در اسلام، منابع طبیعی همچون درختان و نهرهای آب از ارزش و جایگاه خاصی برخوردارند. همچنین،

۱- قُلْتُ اسْتَغْفِرُوا رَبَّكُمْ إِنَّهُ كَانَ غَفَّاراً (۱۰) يُرْسِلِ السَّمَاءَ عَلَيْكُمْ مِدْرَاراً (۱۱) وَيُمْدِدْكُمْ بِأَمْوَالٍ وَبَنِينَ وَيَجْعَلْ لَكُمْ جَنَّاتٍ وَيَجْعَلْ لَكُمْ أَنْهَاراً (۱۲) پس [به آنان] بگویم: از پروردگارتان آمرزش بخواهید که او همواره بسیار آمرزنده است. (۱۰) تا بر شما از آسمان باران پی در پی و با برکت فرستد، (۱۱) و شما را با اموال و فرزندان باری کند، و برایتان باغ‌ها و نهرها قرار دهد، (۱۲)

در روایات اسلامی آمده است که درختان و جانوران از شرّ کافران رهایی می‌یابند، که خود بیانگر رفتار زیبای مؤمنان با طبیعت است. در روایتی آمده است که کافر کسی است که وقتی از دنیا می‌رود، درختان و جانوران از شرّ وی راحت می‌شوند^۱ (صدوق، ۱۳۶۲ش: ۳۸/۱). این روایت بر اهمیت رفتار مؤمنانه با درختان و حیوانات تأکید دارد و نشان می‌دهد که در اسلام، برخورد با طبیعت باید با محبت و احترام توأم باشد و هیچ‌گونه آسیبی به آن‌ها وارد نشود.

اسلام رسیدگی به درختان و نگهداری از آن‌ها را به‌عنوان یک تکلیف دینی بر عهده مسلمانان قرار داده است. در این زمینه، به وضوح آمده است که نگهداری از درختان و منابع طبیعی در اسلام از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است و می‌توان آن را به‌عنوان یک مسئولیت دینی و اخلاقی پذیرفت. در روایات آمده است که رسیدگی به درختان نه‌تنها یک تکلیف، بلکه یک عمل نیکو و شایسته در نظر گرفته می‌شود^۲ (مجلسی، ۱۴۰۳ق: ۸۶/۳). یکی از مصادیق «مال خوب» در اسلام، زراعت و کشاورزی است. اموالی که صاحب آن به درستی به آن رسیدگی کرده، از بهترین اموال شمرده می‌شود. در این راستا آمده است که مال زراعتی که صاحبش به آن رسیدگی و از آن مراقبت کرده است، از مصادیق مال خوب به شمار می‌رود^۳ (صدوق، ۱۳۷۶ش: ۳۵۰) و این خود تأکیدی بر اهمیت کشاورزی و حفظ منابع طبیعی در اسلام است.

در یکی دیگر از روایات آمده است که اگر قیامت برپا شود و در دست کسی نهالی باشد، باید آن را بکارد، حتی اگر در حال برپایی قیامت باشد^۴ (متقی هندی، ۱۴۰۱ق: ۸۹۲/۳). این حدیث نمایانگر اهمیت مضاعف طبیعت در اسلام و تأکید بر نگهداری و مراقبت از منابع طبیعی در تمام شرایط است. همچنین، در یکی دیگر از روایات اسلامی، پاداش آب دادن به درختان همانند پاداش آب دادن به مؤمنان دانسته شده است: «اجر آب دادن به درختان به منزله آب دادن به مؤمنان است»^۵ (حرعاملی، ۱۴۱۶ق: ۴۲/۱۷).

این تأکید بر اهمیت مراقبت از طبیعت و تأثیر آن بر پاداش‌های معنوی، نمایانگر این است که در اسلام، اقدامات مثبت نسبت به طبیعت نه‌تنها یک عمل اخلاقی بلکه یک عمل عبادتی است که پاداش‌های عظیمی در پی دارد.

در نهایت، می‌توان گفت که در نگاه اسلامی، طبیعت و موجودات زنده نه‌تنها به‌عنوان منابعی برای بهره‌برداری انسان، بلکه به‌عنوان امانت‌هایی از جانب خداوند در نظر گرفته می‌شوند که باید با دقت، احترام و مراقبت از

۱- فَالْكَافِرُ إِذَا مَاتَ أَرَأَحَ الشَّجَرَ وَ الدَّوَابَّ وَ كَثِيرًا مِنَ النَّاسِ؛ کافر وقتی می‌میرد، درختان، حیوانات و بسیاری از مردم را آسوده می‌کند.
 ۲- وَ خَلِقَ لَهُ الشَّجَرَ فَكَلَّفَ غَرْسَهَا وَ سَقِيَهَا وَ الْقِيَامَ عَلَيْهَا؛ برای او(انسان) درختان خلق شده‌اند، پس مسئولیت کاشتن آن‌ها، آبیاری آن‌ها و نگهداری از آن‌ها بر عهده‌اش است.
 ۳- سئِلَ رَسُولُ اللَّهِ ص أَيُّ الْمَالِ خَيْرٌ قَالَ زَرْعٌ زَرَعَهُ صَاحِبُهُ وَ أَصْلَحَهُ وَ أَدَّى حَقَّهُ يَوْمَ حَصَادِهِ. از پیامبر خدا صلی‌الله‌علیه‌وآله سؤال شد: کدام مال بهتر است؟ حضرت فرمودند: زراعتی که صاحبش آن را کشت، اصلاح کرد و حق آن را در روز برداشت ادا نمود.
 ۴- إِنْ قَامَتِ السَّاعَةُ وَفِي يَدِ أَحَدِكُمْ فَسِيلَةٌ، فَإِنْ اسْتَطَاعَ أَنْ لَا يَقُومَ حَتَّى يَغْرِسَهَا فَلْيَغْرِسْهَا؛ اگر قیامت برپا شود و در دست کسی نهالی باشد، باید آن را بکارد، حتی اگر در حال برپایی قیامت باشد.
 ۵- الْعِيَاشِيُّ فِي تَفْسِيرِهِ عَنْ عَطِيَّةِ الْعَوْفِيِّ عَنْ أَبِي سَعِيدٍ الْخُدْرِيِّ عَنِ النَّبِيِّ ص فِي حَدِيثٍ قَالَ: مَنْ سَقَى طَلْحَةً أَوْ سِدْرَةً فَكَأَنَّمَا سَقَى مُؤْمِنًا مِنْ ظَمٍّ؛ اجر آب دادن به درختان به منزله آب دادن به مؤمنان است.

آن‌ها بهره‌برداری کرد. اسلام به مسلمانان رفتار متعادل را توصیه می‌کند تا آن رفتار در بهره‌برداری از منابع طبیعی باعث تخریب و آسیب به محیط‌زیست نشود.

۲-۲ حقوق طبیعت در آموزه‌های مسیحی

در این بخش به دیدگاه متون مقدس مسیحی در عهدین و سنت مسیحی درباره حقوق طبیعت پرداخته می‌شود.

۲-۲-۱ حقوق طبیعت در متون مقدس مسیحی

در متون مقدس عهد قدیم در بخش پیدایش خلقت نیکو آفریده شدن طبیعت مد نظر قرار گرفته و می‌توان همین مطلب را دلیل بر نگاه مثبت متون مقدس به طبیعت فرض کرد. مثلاً در یکی از آیات می‌گوید: «و خدا خشکی را زمین نامید و اجتماع آب‌ها را دریا نامید. و خدا دید که نیکوست. و خدا گفت: زمین گیاهان برویاند علفی که تخم بیاورد و درخت میوه‌ای که موافق جنس خود میوه آورد که تخمش در آن باشد بر روی زمین. و چنین شد و زمین گیاهان را رویانید علفی که موافق جنس خود تخم آورد و درخت میوه‌داری که تخمش در آن موافق جنس خود باشد. و خدا دید که نیکوست» (پیدایش ۱: ۱۰-۱۲). این آیات بیانگر نگاه زیبایی است که عهد عتیق به طبیعت دارد. اما در عهد جدید از منابع دینی مسیحیت گزارش‌های مثبتی درباره طبیعت یافت نمی‌شود. یکی از رخدادهای معروف و معجزات عیسی مسیح (ع)، خشکاندن درخت انجیر است که در اناجیل به ثبت رسیده است. در انجیل مرقس آمده است: «صبح روز بعد، هنگامی که از بیت عنیا برمی‌گشتند، عیسی (ع) گرسنه شد. کمی دورتر درخت انجیر پُربرگی دید؛ پس به‌سوی آن رفت تا شاید انجیری پیدا کند. اما جز برگ چیزی نیافت، زیرا هنوز فصل میوه نرسیده بود. عیسی (ع) به درخت فرمود: از این پس هرگز میوه نخواهی داد، و شاگردان این سخن را شنیدند ... صبح روز بعد، زمانی که به اورشلیم باز می‌گشتند، شاگردان درخت انجیر را دیدند که از ریشه خشک شده است. پطرس به یاد آورد که عیسی (ع) روز پیش درخت را نفرین کرده بود. پس با شگفتی گفت: استاد، نگاه کن! درخت انجیری که نفرین کردید، خشک شده است» (مرقس ۱۱: ۲۱-۱۳). این واقعه به‌طور نمادین بر تأثیرات اعمال انسان بر طبیعت و تعامل آن با اراده الهی دلالت دارد. هرچند نفرین عیسی (ع) به درخت انجیر به‌نظر می‌رسد در قالب یک معجزه ظهور یافته است، اما پیام ضمنی آن ممکن است هشدار به بی‌توجهی انسان‌ها به طبیعت و نقصان مسئولیت‌پذیری در برابر آن باشد. در متون مقدس، همچنین به گزارش‌هایی از تخریب و آتش‌زدن مزارع و درختان برمی‌خوریم که نشان‌دهنده تأثیرات جنگ و درگیری‌های انسانی بر طبیعت است. در کتاب دوم سموئیل آمده است: «ابشالوم به خدمتکارانش گفت: بروید و مزرعه جو یوآب را که در کنار مزرعه من است، آتش بزنید» (دوم سموئیل ۱۴: ۳۰). این دستور ابشالوم، که در زمینه جنگ و درگیری‌های قومی صادر می‌شود، نمادی از خشونت و تخریب است که به‌ویژه در زمان‌های

بحران، محیط زیست و منابع طبیعی نیز هدف قرار می‌گیرند. در این آیه، آتش‌زدن مزارع به‌عنوان ابزاری برای تحقیر و فشار بر دشمن استفاده می‌شود و نشان می‌دهد که طبیعت نه تنها در زندگی روزمره انسان‌ها نقش دارد، بلکه در زمان جنگ‌ها و نزاع‌ها به‌عنوان وسیله‌ای برای آسیب رساندن به دیگران و نمایشی از قدرت نیز به کار گرفته می‌شود. همچنین، در کتاب ارمیا، خداوند یهوه در سخنی هشدارگونه می‌فرماید: «اینک خشم من بر این مکان، بر انسان، بر بهایم، بر درختان صحرا و بر محصول زمین ریخته خواهد شد و افروخته‌شده خاموش نخواهد گردید» (ارمیا ۷: ۲۰). در این بیانات، خداوند خشم خود را متوجه درختان و بهایم (حیوانات) می‌کند، که این امر ممکن است به نظر برسد که خشم الهی بر موجودات بی‌گناه و بی‌تقصیر روا داشته شده است. در حقیقت، درختان و حیوانات هیچ‌گونه خطا یا تخلفی از خود ندارند که مستحق چنین غضبی باشند. این موضوع باعث می‌شود که تأمل کنیم چگونه ممکن است خدا بر موجوداتی که از درک و اراده انسانی بی‌بهره‌اند، غضب نماید.

۲-۲-۲ حقوق طبیعت از دیدگاه سنت مسیحی و اندیشمندان آن‌ها

برخی معتقدند که تخریب محیط زیست ریشه در سلطه‌ای دارد که کتاب مقدس به انسان داده است. غرور پدیدآمده از این باور انسان‌مدارانه این اجازه دینی را به انسان داده است که طبیعت را تحت کنترل در آورد و از آن سوء استفاده نماید (هات، ۱۳۸۲ش: ۳۰۴). به نظر می‌رسد این برداشت اشاره به این قسمت از سفر پیدایش دارد که بیان کرده است: «و خدا گفت: آدم را بصورت ما و موافق شبیه ما بسازیم تا بر ماهیان دریا و پرندگان آسمان و بهایم و بر تمامی زمین و همه حشراتی که بر زمین می‌خزند حکومت نماید.» (پیدایش ۱: ۲۶). درباره این برداشت دو نکته قابل توجه است. نکته اول در روش تفسیر متن است که فعل عبری را به معنای حکومت کردن انسان معنا نموده‌اند در صورتی که به معنای تصرف مشروع در زمین است (Rogerson: ۱۹۹۵: ۸۱). نکته دوم در این باره است که نمی‌توان همه عوامل تخریب را بر عهده دین گذاشت. مدعی این دیدگاه نیز این مهم را اعتراف نموده است (هات، ۱۳۸۲ش: ۳۰۴) بنابراین نمی‌توان به سادگی منشا تخریب محیط زیست را متون مقدس دینی مسیحیت دانست. در دهه ۱۲۰۰ میلادی در آثار فرانسیس آسیزی، میل و احترام به محیط زیست و طبیعت دیده می‌شود. او در نیایش خود آب، باد و هوا را برادر و خواهر خطاب می‌کند (Assisi, ۱۹۷۶: Part II: Number 1). در دهه ۱۹۵۰ دانشمند متکلم پروتستان، اچ. ریچارد نیبور درباره مفهوم (وفاداری به حیات) سخن گفت. اما عده معدودی از متکلمان در آن دوران به محیط زیست اهمیت می‌دادند (نصر، ۱۳۸۹ش: ۳۷۲). در دهه ۱۹۸۰ واتیکان قدیس آسیزی را به عنوان حامی بوم‌شناسان و علاقمندان طبیعت معرفی کرد (Frazier Nash, ۱۹۸۹: ۹۲) و روز در دوران معاصر، پاپ فرانسیس به‌عنوان رهبر کلیسای کاتولیک، در راستای آموزه‌های دینی و مسئولیت‌های اخلاقی انسان‌ها در قبال زمین، نظری نو در خصوص حقوق طبیعت ارائه کرده است. پاپ در این زمینه، طبیعت را «خانه انسان» می‌داند و رعایت حقوق آن را بخشی جدایی‌ناپذیر از مسئولیت‌های دینی مسیحیان معرفی

می‌کند. وی در این باره می‌فرماید: «طبیعت، خانه انسان است. بی‌احترامی و ناسپاسی انسان سبب شده است که طبیعت وضعیتی فاجعه‌بار پیدا کند (https://www.adyannet.com/fa/news/20481).

۳- مقایسه تطبیقی دیدگاه‌های اسلام و مسیحیت در خصوص حقوق طبیعت در دوران جنگ

در مقایسه تطبیقی دیدگاه‌های اسلام و مسیحیت در خصوص حقوق طبیعت در دوران جنگ، مشاهده می‌شود که اسلام به‌طور خاص بر حفظ طبیعت در شرایط جنگی تأکید دارد، در حالی که در مسیحیت این مسائل بدین صورت یافت نمی‌شود. در این راستا، بررسی آموزه‌های دینی هر دو دین می‌تواند روشن کند که چگونه آموزه‌های اسلامی و مسیحی به رفتار با حیوانات و طبیعت در دوران جنگ می‌پردازند.

۳-۱ چگونگی برخورد با طبیعت در زمان جنگ از منظر آموزه‌های اسلامی

آموزه‌های اسلامی را می‌توان در دو بعد متون دینی و دیدگاه‌های فقیهان مورد بررسی قرار داد.

۳-۱-۱ چگونگی برخورد با طبیعت در زمان جنگ از نگاه قرآن و حدیث

ممنوعیت از آسیب به درختان و مزارع یکی از موضوعات مهم و حیاتی در فقه اسلامی است که در قرآن کریم و روایات متعددی به آن اشاره شده است. در جهت امتثال فرمان الهی به آبادانی زمین، بشر موظف است توان خود را صرف کند تا دستور الهی در آیه ۶۱ سوره هود^۱ را محقق کند (جوادی آملی، ۱۳۹۸ش: ۳۳). در سوره بقره بیان شده است که سرسخت‌ترین افراد در مقابل دین و خداوند کسانی هستند که وقتی به قدرت دست یابند، زراعت‌ها را نابود کنند (بقره: ۲۰۵). سبب نزول این آیه را رفتار اخس بن شریق دانسته‌اند که وقتی به خدمت پیامبر (ص) رسید اظهار اسلام کرد ولی بعد از خروج از نزد وی، زراعت مسلمین را آتش زد و حیوانات آن‌ها را پی نمود (واحدی، ۱۴۱۱ق: ۶۶/۱). در روایات نیز به این موضوع اشاره شده است. بسیاری از این روایات به منع از قطع درختان، به ویژه درختان میوه و نیز آتش زدن کشتزارها و مزارع اشاره دارند (حراملی، ۱۴۱۶ق: ۵۸/۱۵؛ مجلسی، ۱۴۰۳ق: ۱۷۹/۱۹). تنها مستثنای این حرمت در روایات، اضطرار است که در برخی متون روایی هم بدان اشاره شده است (کلینی، ۱۴۰۷ق: ۴۳۰/۵). در منابع حدیثی عامه نیز از سوزاندن و غرق نمودن درخت نخل نهی شده است (مالک بن انس، ۱۴۲۵ق: ۵۶۳۵/۳).

۱- هُوَ أَنْشَأَكُمْ مِنَ الْأَرْضِ وَاسْتَعْمَرَكُمْ فِيهَا . او شما را از زمین به وجود آورد و از شما خواست که در آن آبادانی کنید؛
 ۲- وَإِذَا تَوَلَّى سَعَى فِي الْأَرْضِ لِيُفْسِدَ فِيهَا وَيُهْلِكَ الْحَرْثَ وَالنَّسْلَ وَاللَّهُ لَا يُحِبُّ الْفُسَادَ (۲۰۵) و هنگامی که [چنین دشمن سرسختی] قدرت و حکومتی یابد، می‌کوشد که در زمین فساد و تباهی به بار آورد، و زراعت و نسل را نابود کند؛ و خدا فساد و تباهی را دوست ندارد. (۲۰۵)
 ۳- وَلَا تَقْطَعُوا شَجَرَةً مُثْمِرَةً وَلَا تَحْرَقُوا زَرْعًا. و درختی که میوه می‌دهد را قطع نکنید و زراعتی را نسوزانید.
 ۴- وَلَا تَقْطَعُوا شَجَرَةً إِلَّا أَنْ تَضْطَرُّوا إِلَيْهَا. و درختی را قطع نکنید مگر اینکه به آن مجبور شوید.
 ۵- وَلَا تَحْرَقَنَّ نَخْلًا، وَلَا تَغْرِقَنَّهٗ. و نخل را نسوزانید و آن را غرق نکنید

در قرآن کریم به قطع درختان در حال اضطرار و یا الزام اشاره شده است^۱ منابع حدیثی هم ذکر کرده اند که پیامبر اکرم (ص) در مورد سوزاندن درختان بنی نضیر دستوری صادر کردند (بخاری، ۱۴۲۲ق: ۲۸۸/۵؛ مجلسی، ۱۴۰۳ق: ۱۶۸/۲۱). این موارد ویژه در شرایط و تحت عوامل خاصی رخ داده اند که نیاز به تحلیل و بررسی دقیق تری دارند تا بتوان به درک بهتری از این موضوع رسید و مرزهای جواز و ممنوعیت را مشخص نمود.

۲-۱-۳ چگونگی برخورد با طبیعت در زمان جنگ در نگاه فقیهان اسلامی

در میان غالب فقیهان اسلامی دو نظریه کلی وجود دارد:

گروهی معتقد به حرمت آسیب زدن به درختان در شرایط غیر ضرورت جنگی شده اند. از فقیهان متقدم امامیه می توان حلبی (حلبی، ۱۴۰۳ق: ۲۵۶) و قاضی ابن براج در المهدب (ابن براج، ۱۴۰۶ق: ۲۹۹/۱) و از معاصرین سید محمد حسینی شیرازی (حسینی شیرازی، ۱۴۰۹ق: ۱۹۶/۴۷) را نام برد. از فقیهان متقدم اهل سنت ابن قدامه حنبلی در المغنی از اوزاعی، لیث و شافعی به عنوان طرفداران این دیدگاه نام می برد. وی از این افراد به عنوان اهل علم یاد می کند (ابن قدامه، ۱۳۸۸ق: ۲۸۹/۹). از فقیهان معاصر اهل سنت می توان یوسف قرضاوی را نام برد که ممنوعیت قطع درختان را از ثبوتات اسلام در جنگ قلمداد نموده است (قرضاوی، ۱۴۳۵ق: ۴۰/۱). همچنین دکتر وهبه زحیلی نیز این رفتار را فقط در صورت ضرورت جنگی مجاز دانسته و در غیر آن نامشروع تلقی نموده است (زحیلی، بی تا: ۸۵۷/۸).

گروهی دیگر معتقد به کراهت این رفتار شده اند. از میان فقیهان متقدم امامیه به صورت نمونه می توان از شیخ طوسی (طوسی، ۱۳۸۷ق: ۱۱/۲)، محقق حلی (محقق حلی، ۱۴۰۸ق: ۲۸۳/۱)، و از میان متاخران آن ها به سید علی طباطبائی صاحب کتاب ریاض المسائل (طباطبائی، ۱۴۱۲ق: ۷۷/۸) و محقق کرکی (کرکی، ۱۴۱۴ق: ۴۱۲/۳) نام برد. البته باید در نظر داشت که تعبیر به جواز شهید اول (۱۴۱۷ق: ۳۲/۲) و بدون اشکال^۴ سرخسی (۱۴۱۴ق: ۳۱/۱۰) در میان نظرات فقیهان نیز مشاهده می شود.

این مسائل نه تنها اهمیت حفاظت از طبیعت را در اسلام نشان می دهد، بلکه تأکید بر ضرورت رعایت این اصول در هر شرایطی است. حفظ طبیعت نه تنها به نفع جامعه فعلی است، بلکه به نفع نسل های آینده نیز خواهد بود. بدین ترتیب، می توان با ایجاد رویکردی جامع و پایدار در مدیریت منابع طبیعی، به حفظ و رونق این منابع ارزشمند کمک نمود و در عین حال، به مسؤولیت های شرعی و اخلاقی خود در قبال نسل های آینده عمل کرد.

۱- مَا قَطَعْتُمْ مِنْ لَيْسَةٍ أَوْ تَرَكْتُمُوهَا قَائِمَةً عَلَىٰ أُصُولِهَا فَبِإِذْنِ اللَّهِ وَلِيُخِزِيَ الْفَاسِقِينَ (حشر/۵). آنچه از درخت خرما [که در مالکیت این دشمنان غدار بود] بریدید یا آنها را بر ریشه ها و تنه هایش رها کردید، به فرمان خدا بود، تا نافرمانان را زبون و رسوا کند.

۲- حَدَّثَنَا آدَمُ، حَدَّثَنَا الْلَيْثُ، عَنْ نَافِعٍ، عَنْ أَبِي عُمَرَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمَا، قَالَ: حَرَّقَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ نَخْلَ بَنِي النَّضِيرِ وَقَطَعَ. پیامبر خدا صلی الله علیه و آله درختان نخل بنی النضیر را سوزاند و قطع کرد.

۳- وأمر رسول الله (ص) بقطع النخل والتحريق فيها " و پیامبر خدا (صلی الله علیه وسلم) دستور به قطع درختان نخل و سوزاندن آن ها داد."

۴- لا بأس

۳-۲ چگونگی برخورد با درختان و طبیعت در زمان جنگ از منظر آموزه‌های مسیحی

آموزه‌های مسیحیت را می‌توان هم از منظر متون مقدس مسیحی و هم از زاویه نگاه الهی‌دانان بررسی کرد.

۳-۲-۱ بررسی نگاه متون مقدس در خصوص چگونگی برخورد با طبیعت در هنگامه جنگ

در باب برخورد با درختان و طبیعت در زمان جنگ، گزارش‌های متفاوتی در کتاب مقدس وجود دارد. به عنوان نمونه، در سفر تثبیه بیان شده است: "چون برای گرفتن شهری با آن جنگ کنی و آن را روزهای بسیار محاصره نمایی، تبر بر درخت‌هایشان مزن و آن‌ها را تلف مساز. چون از آن‌ها می‌خوری، پس آن‌ها را قطع منما؛ زیرا آیا درخت صحرا، انسان است که آن را محاصره نمایی؟ و اما درختی که می‌دانی درختی نیست که از آن خورده شود، آن را تلف ساخته، قطع نما و سنگری بر شهری که با تو جنگ می‌کند، بنا کن تا منهدم شود (تثبیه ۲۰: ۱۹-۲۰)؛ در این فراز، از قطع درختان مثمر در هنگام محاصره جنگی نهی شده و تنها درختان غیرمثمر مجاز به قطع دانسته شده‌اند. کتر بعد از توضیح این فراز، به اصل مهم منع تخریب^۱ به معنای ممنوعیت صدمه زدن به درختان در هنگامه جنگ می‌پردازد. وی سعی دارد که این اصل را از زمان جنگ به تمام احوال و اوقات عمومیت بخشد. وی تخریب را تنها از جهت صدمه‌اش به انسان شرم‌ناک می‌داند بلکه معتقد است با تخریب به حیطة الهی لطمه می‌خورد (katz1993:66). این منطق مورد توجه پژوهشگران دیگر نیز قرار گرفته است؛ آنان تأکید کرده‌اند که اگر در شدیدترین شرایط اضطرار و جنگ نمی‌توان به درختان میوه‌دار آسیب زد، به طریق اولی در زمان صلح چنین آسیبی جایز نیست. (Yoreh, 2014: 18).

اما علی‌رغم گزارش فوق که در آن رویکرد مثبتی نسبت به طبیعت دیده می‌شود، ولی در این متون با رویکرد منفی و فاقد ارزشگذاری مواجه می‌شویم و اگر ارزشی وجود دارد صرفاً توجه به منافع شخص جنگجوست که در صورت بی‌فایده بودن برای وی، قطع آن را توصیه می‌نماید. در فراز دیگری در نبرد بین بنی‌اسرائیل و موآبیان، اسرائیلی‌ها پس از شکست موآبیان و کشتار فراوان سپاهیان موآبی، به شهرهایشان حمله کرده و مزارع را تخریب و درختان را قطع کردند. کتاب مقدس بیان می‌نماید که: "و شهرها را منهدم ساختند و بر قطعه زمین هر کس سنگ انداخته، آن را پُر کردند و تمام چشمه‌های آب را مسدود ساختند و تمامی درختان خوب را قطع نمودند (دوم پادشاهان: ۳: ۲۵). از یک سو، اصل «تخریب نکن» در متون مقدس دیده می‌شود و تأکید بر حفظ درختان مثمر حتی در زمان جنگ وجود دارد، و از سوی دیگر، گزارش‌هایی از برخورد بدون محابا با طبیعت در وقایع جنگی، مانند حمله اسرائیلی‌ها به شهرها و مزارع موآبیان، نقل شده است. برای درک صحیح مواضع متون مقدس درباره حفاظت از طبیعت، لازم است میان این گزارش‌های تاریخی و دستورات فقهی تفاوت قائل شد؛ این گزارش‌ها بیشتر جنبه توصیفی و ثبت وقایع تاریخی دارند و نباید با حکم هنجاری و اصول اخلاقی متون یکی گرفته شوند، زیرا در غیر این صورت نمی‌توان دیدگاه متون مقدس مسیحی را درباره حمایت از طبیعت در

شرایط جنگی به طور واضح تأیید کرد. البته باید در نظر داشت که همان برداشت اصل نیز از متن مقدس با چالش مواجه بود که اشاره شد.

۲-۲-۳ دیدگاه الهی دانان مسیحی درباره شیوه برخورد با طبیعت در جنگ

در میان الهی دانان مسیحی دو دیدگاه قابل ملاحظه است :

۱- آگوستین که از میان آباء کلیسا تنها شخصی است که حتی در این زمان نیز دارای قدرت فکری بالایی است (کونگ، ۱۳۹۰ش: ۸۷) بیان می کند که مسیح خودداری از کشتن حیوانات و از بین بردن گیاهان را اوج خرافه پرستی می داند (Augustine, ۲۰۱۷: ۱۰۲). هر چند دیدگاه آگوستین در موقعیت جنگ مطرح نشده است اما عمومیتی دارد که زمان جنگ را در بر می گیرد.

و مارتین لوتر در کتاب «اقتدار دنیوی» می نویسد:

«غارت و سوزاندن مزارع تا وقتی که دشمن مغلوب شود، اقدامی مسیحی و حتی از سر عشق و محبت است الا این که انسان باید متوجه باشد که مرتکب گناه نشود و لذا به همسران و دوشیزگان نباید تعدی کند» (رایشبرگ، ۱۳۹۰ش: ۴۲۷). این دیدگاه را می توان این گونه تبیین کرد که ناظر به حالت ضرورت جنگی است زیرا نهی از تعدی گری به نوامیس بیانگر این است که حدود و حریم هایی باید مورد توجه قرار گیرد. بنابراین نمی توان گفت که سوزاندن مزارع از سر این است که در جنگ قانونی نیست بلکه تزامم بین حفظ جان و مال جبهه خودی و مزارع دشمن است. این مطلب در عبارت وی نیز که نقل نشده است اشاره شده است.

فرانسیسکو ویتوریا در کتاب «پیرامون قانون جنگ» می نویسد: «سربازان حق ندارند بدون اجازه و صلاحدید شاهزاده یا فرمانده خود به غارت و چپاول یا سوزاندن مزارع دشمن دست بزنند» (de Vitoria, 1991: 324).

۲- دیدگاه دیگر آسیب زدن به محیط زیست و طبیعت را ممنوع می داند. توماس مور می نویسد: «آنان هرگز به نابودی و تخریب سرزمین دشمن یا سوزاندن محصولات کشاورزی دست نمی زنند؛ بلکه تلاش می کنند تا غلات دشمن زیر پای افراد و اسبان لگدمال نشود، چون این غلات می تواند برای آن ها مفید باشد» (مور، ۱۳۹۳ش: ۲۲۷). ولی اینجا هم همان مشکل متن مقدس را دارد که بیانگر نفع خود شخص جنگجو در آینده است و احترامی به طبیعت نمی گذارد.

اما مصوبه آتش بس خداوند در سال ۱۰۵۴م در شورای ناربونه درباره حفظ درختان آورده است که: «درختان زیتون باید آن چنان دقیق صیانت شوند که هیچ فرد مسیحی جرأت نکند آن ها را بر کند، به آن ها صدمه رساند یا محصول آن ها را تصاحب نماید» (رایشبرگ، ۱۳۹۰ش: ۱۷۲). این متن می تواند مؤیدی بر حفاظت از محیط زیست در نگاه اندیشمندان مسیحی باشد.

۴- مقایسه تطبیقی میان دیدگاه اسلام و مسیحیت درباره حقوق حیوانات در زمان جنگ

با توجه به آموزه‌های دین اسلام و مسیحیت، می‌توان نقاط اشتراک و افتراق آن دو را در خصوص حقوق حیوانات در زمان جنگ این گونه بیان نمود:

۴-۱- نقطه اشتراک:

توجه به حفظ محیط زیست: اسلام به حفاظت از طبیعت در زمان جنگ به استثنای موارد ضرورت تأکید دارد و در مسیحیت نیز این تأکید را می‌توان یافت. البته رویکردها در متون مقدس و دیدگاه‌های تفسیری پس از آن قابل توجه است.

۴-۲- نقاط افتراق:

۴-۲-۱- دیدگاه‌های دینی در مورد تخریب طبیعت در جنگ: در آموزه‌های اسلامی، از بین بردن طبیعت ناپسند تلقی شده است. موارد موجود نیز اختصاص به صورت ضرورت دارد. در متون فقیهان نیز در موارد غیر ضروری آسیب به طبیعت مکروه و ناشایست قلمداد شده است.

در متون مقدس مسیحی، هر چند اصل منع تخریب دیده می‌شود اما در موارد متعددی گزارش‌هایی از تخریب طبیعت در جنگ‌ها را گزارش می‌شود. به عنوان مثال در نبرد بین بنی‌اسرائیل و موآبیان، اسرائیلی‌ها پس از شکست موآبیان و کشتار فراوان سپاهیان موآبی، به شهرهایشان حمله کرده و مزارع را تخریب و درختان را قطع کردند. در میان الهی‌دانان بعد از دوره کتاب مقدس نیز عده زیادی همچنان نسبت به طبیعت رویکرد نامناسبی داشته‌اند و برای آن اهمیتی قائل نبوده‌اند؛ هرچند برخی دیگر نسبت به حقوق طبیعت در جنگ رویکردهای مثبتی داشته‌اند.

۴-۲-۲- تفاوت در تعامل با طبیعت در دوران جنگ: در اسلام، قطع درختان مورد نهی قرار گرفته و تنها در صورت ضرورت اجازه آن داده شده است. حداقل این که عمده فقیهان اسلامی کراهت این رفتار را پذیرفته‌اند. در گذشته مسیحیت، برخلاف برخی آموزه‌های دوران پساکتاب مقدس و معاصر که به حفاظت از محیط زیست و طبیعت تأکید دارد، چنین رویکردی دنبال نمی‌شد و حتی در جایی که دفاع از طبیعت را مطرح شده، در نهایت نفع جنگجویان را در نظر بوده و اهمیت مستقلی برای طبیعت در نظر گرفته نشده است.

۴-۲-۳- تغییر نگرش در مسیحیت:

در اسلام، اصول و آموزه‌ها همواره بر رعایت حقوق طبیعت تأکید داشته است.

علیرغم اینکه در متون مقدس مسیحیت، گزارشاتی مبنی بر از بین بردن طبیعت در جنگ‌ها وجود داشته، ولی در دوره‌های اخیر برخی نگرش‌ها به حقوق طبیعت در جنگ تغییر یافته و بیشتر به حمایت از آن پرداخته است.

۴-۲-۴- دوره‌های تاریخی و تطور نظرات: در اسلام، این آموزه‌ها به طور مستمر از زمان پیامبر (ص) تا به امروز پابرجا مانده و تأکید بر احترام به طبیعت در زمان جنگ بدون تغییرات عمده است. در مسیحیت، تحول در نگرش‌ها نسبت به طبیعت در جنگ‌ها در طول زمان مشهود است، به طوری که از عدم تقدس طبیعت و گزارشات آسیب به طبیعت در جنگ‌ها، به سمت حفظ و صیانت از طبیعت در جنگ‌ها حرکت کرده است.

۵- بحث و نتیجه‌گیری

جنگ‌ها نه تنها به‌عنوان تهدیدی جدی برای حیات انسانی شناخته می‌شوند، بلکه آسیب‌های گسترده‌ای به محیط زیست و اکوسیستم‌ها نیز وارد می‌آورند. تخریب محیط زیست، آلودگی‌های زیست‌محیطی و استفاده از سلاح‌های مخرب در دوران جنگ موجب از بین رفتن محیط زیست و طبیعت می‌شود. در چنین شرایطی، تأکید بر حفاظت از طبیعت و لزوم رعایت اصول اخلاقی در برخورد با آن‌ها، به‌ویژه در متون دینی، امری بدیهی و اجتناب‌ناپذیر است.

آموزه‌های اسلامی به‌وضوح و به‌طور مستمر بر حفاظت از طبیعت تأکید دارد و آموزه‌های دینی همواره بر اهمیت رفتار انسانی و اخلاقی با طبیعت تأکید می‌کند. پیامبر اسلام (ص) و ائمه معصومین (ع) بجدّ از آسیب زدن به طبیعت نهی کرده‌اند. این آموزه‌ها در دوران جنگ نیز به حفاظت از طبیعت تأکید دارند و متضمن رویکردی جامع به مسائل اخلاقی و زیست‌محیطی هستند که بر اساس کرامت انسانی و مسؤولیت اجتماعی بنا شده‌اند. در میان غالب فقیهان متقدم و متاخر اسلامی نیز دو تعبیر در این باره دیده می‌شود که برخی معتقد به حرمت این آسیب در غیر ضرورت و برخی به قائل به کراهت شده‌اند، ولی در آموزه‌های مسیحی دو رویکرد نسبت به طبیعت دیده می‌شود. در عهد عتیق طبیعت، نیکو و ارزشمند قلمداد شده اما در عهد جدید خلاف آن دیده می‌شود. در دوره بعدی در آرای اندیشمندان به رفتار صحیح با محیط زیست و طبیعت دعوت شده است.

مقایسه تطبیقی میان آموزه‌های اسلامی و مسیحی نشان می‌دهد که اصول حقوق طبیعت در اسلام همواره پایدار و بدون تغییرات عمده از زمان پیامبر (ص) تا به امروز حفظ شده است. مواردی نیز وجود دارد که لازم است به موارد ضرورت تفسیر شود. در مسیحیت نیز همین مساله مد نظر بوده است اما رویکرد دومی به عنوان عدم حرمت آسیب به طبیعت نیز قابل برداشت است. در طول زمان به تدریج نگرش‌ها نسبت به حقوق طبیعت

تغییر نموده و حمایت بیشتری از آن‌ها در شرایط جنگی و غیر آن به عمل آورده است. اما باز هم همان رویکرد دوم در دیدگاه‌های اخیر نیز قابل رویت است.

پیشنهادها

پیاده‌سازی اصول حقوق طبیعت در زمان جنگ با چالش‌های مختلفی روبه‌رو است. تعارض‌های انسانی، مشکلات اقتصادی و بی‌توجهی به طبیعت در شرایط بحرانی از جمله موانع عمده‌ای هستند که در مسیر اجرای این اصول قرار دارند. در این راستا، تحقیق حاضر به ارائه راهکارهایی مؤثر برای تقویت احترام به حقوق طبیعت در دوران بحران و جنگ می‌پردازد که از جمله می‌توان به آموزش‌های دینی و اخلاقی جهت ارتقای آگاهی عمومی و ایجاد تغییرات مثبت در رفتار انسان‌ها نام برد. ترویج آموزه‌های دینی و اخلاقی در این زمینه می‌تواند به ایجاد جامعه‌ای مبتنی بر انسانیت، عدالت و همزیستی مسالمت‌آمیز میان انسان‌ها و طبیعت منجر گردد. این رویکرد نه تنها به حفظ اکوسیستم‌های طبیعی و تنوع زیستی کمک می‌کند، بلکه موجب ارتقای فرهنگ احترام، محبت و مسؤلیت‌پذیری در جامعه بشری خواهد شد.

فهرست منابع

- قرآن کریم، ترجمه: حسین انصاریان، (۱۳۸۳ش)، چاپ اول، قم: انتشارات اسوه.
- کتاب مقدس، عهد عتیق و عهد جدید. ترجمه: فاضل خان همدانی، ویلیام گلن، هنری مرتن (۱۳۸۳ش)، چاپ دوم، تهران: اساطیر.
- ابن براج، عبدالعزیز (۱۴۰۶ق)، *المهذب*؛ قم: موسسه نشر اسلامی.
- ابن فارس، احمد بن فارس (۱۴۰۴ق)، *معجم مقاییس اللغة*؛ قم: مکتب الاعلام الاسلامی.
- ابن قدامه، عبدالله بن احمد (۱۳۸۸ق)، *المغنی*؛ بی‌جا، ریاض: دار عالم الکتب.
- انصاف پور، غلامرضا (۱۳۸۴ش)، *کامل فرهنگ فارسی*؛ چاپ ششم، تهران: زوار.
- بخاری، محمد بن اسماعیل، (۱۴۲۲ق)، *صحیح البخاری*؛ چاپ اول، بیروت: دار طوق النجاة.
- جوادی آملی، عبدالله (۱۳۹۸ش)، *اسلام و محیط زیست*؛ قم: انتشارات موسسه اسراء.
- حسینی شیرازی، سیدمحمد (۱۴۰۹ق)، *الفقه*؛ چاپ دوم، بیروت: دارالعلوم.
- حلبی، ابوالصلاح (۱۴۰۳ق)، *الکافی فی الفقه*؛ اصفهان: مکتبه الإمام أمير المؤمنين علیه السلام.
- حر عاملی، محمد بن حسن (۱۴۱۶ق)، *وسائل الشیعه*؛ بی‌جا، قم: مؤسسه آل البيت (علیهم السلام) لاحیاء التراث.
- رایشبرگ، گریگوری، سائیس، هنریک، بگی، اندره (۱۳۹۰ش)، ترجمه: عبدالرحیم گواهی، *اخلاق در جنگ*؛ تهران: وزارت امور خارجه.

- رسول زاده، عباس، باغبانی، جواد، (۱۳۹۶ش)، شناخت کلیسای پروتستان؛ چاپ سوم، قم: انتشارات مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی (ره).
- رضائی، علی (۱۳۹۰ش)، معنای حق در نگاه اندیشمندان اسلامی؛ نشریه معرفت حقوقی، شماره دوم، زمستان.
- زحیلی، وهبه بن مصطفی، (بی تا)، الفقه الاسلامی و ادلته؛ چاپ چهارم، دمشق: انتشارات دار الفکر.
- زرقاء، مصطفی احمد (۱۴۱۸ق)، المدخل الفقہی العام؛ دمشق: دارالقلم.
- سرخسی، احمد بن ابی سهل (۱۴۱۴ق)، المبسوط؛ بیروت: دارالمعرفه.
- شاطبی، ابواسحاق ابراهیم بن موسی (۱۴۱۷ق)، الموافقات؛ قاهره: دار ابن عفان.
- شوکانی، محمد بن علی، (۱۴۱۹ق)، ارشاد الفحول الی تحقیق الحق من علم الاصول؛ چاپ اول، بیروت: دار الکتب العربی.
- شهید اول، محمد بن مکی (۱۴۱۷ق)، الدروس الشرعیة فی فقه الامامیة؛ قم: مؤسسه النشر الاسلامی التابعه لجماعه المدرسین.
- صدوق، محمد بن علی (۱۳۷۶ش)، الامالی؛ چاپ ششم، تهران: انتشارات کتابچی.
- صدوق، محمد بن علی (۱۳۶۲ش)، الخصال؛ چاپ اول، قم: انتشارات جامعه مدرسین حوزه علمیه.
- صدوق، محمد بن علی (۱۴۱۴ق)، الاعتقادات؛ چاپ دوم، قم: کنگره شیخ مفید.
- طالبی، محمدحسین (۱۳۹۳ش)، در آمدی بر فلسفه حق؛ قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.
- طباطبائی، سید علی، (۱۴۱۲ق)، ریاض المسائل فی تحقیق الاحکام بالدلائل؛ بی جا، قم: مؤسسه آل البيت (علیهم السلام) لاحیاء التراث.
- طبرسی، فضل بن حسن (۱۴۱۵ق)، مجمع البیان فی تفسیر القرآن. بیروت: موسسه الاعلمی للمطبوعات.
- طوسی، محمد بن حسن (۱۳۸۷ق)، المبسوط فی فقه الامامیه؛ چاپ سوم، تهران: المکتبه المرتضویه لإحیاء الآثار الجعفریه.
- عمید، حسن (۱۳۸۲ش)، فرهنگ فارسی عمید؛ چاپ بیست و ششم، تهران: انتشارات امیر کبیر.
- فلاح، محمدصادق؛ شهیدی، صمد (۱۳۸۹ش)، تحولات مفهوم طبیعت و نقش آن در شکل گیری فضای معماری؛ نشریه هنرهای زیبا دانشکدهگان هنرهای زیبا دانشگاه تهران، دوره دو شماره ۴۲ از صفحه ۳۷ تا ۴۲.
- فیومی، احمد بن محمد، (۱۴۲۸ق)، مصباح المنیر؛ بی جا، بیروت: المکتبه العصریه.
- قرضاوی، یوسف، (۱۴۳۵ق)، فقه الجهاد؛ بی جا، قاهره: مکتبه وهبه.
- کرکی، علی بن حسین بن عبدالعالی (۱۴۱۴ق)، جامع المقاصد فی شرح القواعد؛ چاپ دوم، قم: مؤسسه آل البيت علیهم السلام.
- کلینی، محمد بن یعقوب، (۱۴۰۷ق)، الکافی؛ چاپ چهارم، تهران: دار الکتب الاسلامیه.
- کونگ، هانس (۱۳۹۰ش)، ترجمه گروه مترجمان، متفکران بزرگ مسیحی؛ چاپ دوم، قم: دانشگاه ادیان و مذاهب.
- مالک بن انس، (۱۴۲۵ق)، موطأ الامام المالک؛ بی جا، ابوظبی: مؤسسه زاید بن سلطان آل نهیان للاعمال الخیریه و الانسانیه.
- لوبون، گوستاو، (۱۳۳۴ش)، ترجمه: فخر داعی گیلانی، تمدن اسلام و عرب؛ بی جا، تهران: بنگاه مطبوعاتی علی اکبر اعلمی.

متقی هندی، علی بن حسام‌الدین، (۱۴۰۱ق)، **کنز العمال فی سنن الاقوال و الافعال**؛ چاپ پنجم، بیروت: انتشارات مؤسسه الرساله.

مجلسی، محمدباقر، (۱۴۰۳ق)، **بحار الانوار**؛ چاپ دوم، تهران: مؤسسه الوفاء.

محقق حلّی، جعفر بن حسن، (۱۴۰۸ق)، **شرائع الاسلام فی مسائل الحلال و الحرام**؛ چاپ دوم، قم: اسماعیلیان.

مصطفوی، حسن (۱۳۶۸ش)، **التحقیق فی کلمات القرآن**؛ تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.

مطهری، مرتضی (۱۳۸۹ش). مجموعه آثار. جلد ۳. تهران: صدرا.

مظفر، محمدرضا (۱۴۳۰ق)، **اصول الفقه**؛ چاپ پنجم، قم: موسسه النشر الاسلامی التابعه لجماعه المدرسین بقم.

مک گراث، آلیستر، (۱۳۹۲ش)، ترجمه: بهروز حدادی، **درسنامه الهیات مسیحی**؛ قم: انتشارات دانشگاه ادیان و مذاهب.

مک گراث، آلیستر، (۱۳۹۵ش)، ترجمه: ساوار. **الهیات**؛ قم: نشر ادیان وابسته به دانشگاه ادیان و مذاهب.

میشل، توماس (۱۳۸۷ش). ترجمه حسین توفیقی، **کلام مسیحی**؛ قم: دانشگاه ادیان و مذاهب اسلامی.

مور، توماس، (۱۳۹۳ش)، ترجمه نسرین مجیدی، **آرمان شهر (اتوپیا)**؛ تهران: روزگار نو.

نصر، سیدحسن؛ فغفور، محمدحسن (۱۳۸۹ش)، **دین و نظام طبیعت**؛ چاپ سوم. تهران: حکمت.

الواحدی، أبی الحسن علی بن أحمد (۱۴۱۱ق)، **اسباب نزول القرآن**؛ بیروت: دارالکتب العلمیه.

والز، اندرو (۱۳۸۹ش). ترجمه احمدرضا مفتاح و حمید بخشنده، **مسیحیت در جهان امروز**؛ چاپ دوم. قم: دانشگاه ادیان و مذاهب.

وان وورست، رابرت ای، (۱۳۹۳ش)، ترجمه: جواد باغبانی و عباس رسولزاده، **مسیحیت از لابه‌لای متون**؛ چاپ دوم، قم:

انتشارات مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی(ره).

هات، جان اف (۱۳۸۲ش). ترجمه بتول نجفی، **علم و دین**؛ قم: کتاب طه.

هینلز، جان راسل، (۱۳۹۱ش)؛ ترجمه: عبدالرحیم گواهی، **راهنمای ادیان زنده**؛ چاپ چهارم، قم: مؤسسه بوستان کتاب.

-Assisi Francis(1976م. Die opuskula des hl. Franziskus von Assisi. Neue textkritische Edition. Editiones Collegii S. Bonaventurae ad Claras aquas, Grottaferrata (Romae) 1976.]

-[Frazier Nash. Roderick](#) (1989). The Rights of Nature: A History of Environmental Ethics. London, University of Wisconsin Press.

-de vitoria, Francisco, (1991), Political Writings, England, Cambridge University Press.

Rogerson, John. "The Old Testament: Historical Study and New Roles." in Companion Encyclopedia of Theology, London and New York: 1995.

(2017). THE CATHOLIC AND MANICHAEAN WAYS OF - . SAINT AUGUSTINE

Katz Erik(1993). Judaism and Ecological. In Mary E. Tucker and John A. Grim(eds). Worldview and Ecology (Lewisburg . Pa: Bucknell University Press and london: Associated University Presses.

Yoreh, Tanhum. The Jewish Prohibition against Wastefulness: The Evolution of an Environmental Ethic. PhD diss., York University, 2014.

LIFE. THE CATHOLIC UNIVERSITY OF AMERICA PRESS Washington, D.

-<https://www.advannet.com/fa/news/20481>